

EŞ'ARİLER İLE MÂTÜRİDİLER ARASINDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI

Sayı : 4'den devam

Prof. Dr.Emrullah YÜKSEL

3- Mümeyyiz çocuk (Sabıyy-ı Âkıl) 'un Allah'ı Bilmesi

Aslında bu konu, daha önce geçen 1. (Allah'ı Bilmek) görüş ayrılığı içinde müteâlâ edilebilir. Eş'arîler ile mâtürîdîler arasında mevcut olan görüş ayrılıkları içinde, mümeyyiz çocuk (sabıyy-ı âkıl)'un Allah'ı bilmesi konusu da yer almaktadır.

Mu'tezilîye göre ister büyük, ister küçük (çocuk) olsun, akli olan herkes için özür yoktur. Çünkü böyle bir kimse üzerine hakki aramak vaciptir. Böylece mümeyyiz çocuk, akli olduğundan dolayı, iman ile mükelleftir, imansız olarak öldüğü zaman azap görür ⁵⁴.

Mâtürîdîlere gelince, onlara göre, bülüğdan önce çocuk üzerine hiçbir şey vacip değildir. Çünkü Peygamber (S.A)'ın şu Hadis-1 Şerifi bu manayı kapsamaktadır. Peygamber Efendimiz buyurmuştur ki : "Üç kişiden dîni ahkâm (kalem) kaldırmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, akli başına gelinceye kadar deliden, ihtilâm (bâltğ) oluncaya kadar çocuktan". Bu Hadis-1 Şerife dayanarak çoğu âlimlere göre, çocuk tasdiksiz (Allah'a iman etmeden) ölürse, mâzur sayılır ⁵⁵. Fakat Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile ona tabi olan Iraklı Hanefî âlimlerden bir gruba göre, mümeyyiz çocuk ile Peygamberin daveti kendine ulaşmamış kimse üzerine Allah'ı bilmek vaciptir. Bu konuda ahkâm açısından mâtürîdîler ile mu'tezilîler arasında fark yok, ancak mu'tezilîlere göre, akıl vacip kılmada müstakil, mâtürîdîlere göre ise akıl müstakil değildir ⁵⁶.

Hanefî imamlar gerek "Biz, bir peygamber göndermedikçe azap etmeyiz." ⁵⁷ ayetini, gerekse "Kavmine acıklı bir azap gelmeden önce onları korkut" ⁵⁸ ayetini nazar-ı itibâre alarak muhtar olan görüşlerini şöyle beyan etmişlerdir: Mümeyyiz çocuk ile kendini

54 Ebû Uzbe) el-Allâme el-Hasan b.Abdî'l Muhsin, er-Ravzatu'l Behiyye, Haydârâbâd ed-Dekkan, 1322h.,s.37

55 Aynı yer.

56 A.g.e., s.37-38; Krş. İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe,Kelâm, Sebîlû'r-Reşâd, Sayı, 283, s.257, İstanbul, 1332h.; Molla Husrav Mehmed b. Firâmuz b. Ali, Mir'âtu'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl, İstanbul, 1307h., I, s.117.

57 Kur'an, XVII/15.

58 Kur'an LXXI/1.

Peygamberin daveti ulaşmayan kimsenin imanları muteber sayılır. Çünkü akıl, peygamber gelmese de imanın güzelliğini idrak eder. Aynı şekilde mümeyyiz çocuk ile kendine davet ulaşmayan kimsenin dinsizliği ve şirki de muteber sayılır. Çünkü akıl, dinsizliğin ve şirkın çirkinliğini de bilir. Şöyle ki akıl, bir şeyi vacip veya haram kılmadığından, bir şeyi vacip veya haram kılmak ancak din tarafından olur. Bu durumda mümeyyiz çocuk ile kendine peygamberin daveti ulaşmayan kimseye iman vacip değildir ⁵⁹.

Eş'ariler ise "Biz, bir peygamber göndermedikçe azap etmeyiz." ayetindeki azabı, uhrevî azapla yorumladıklarından mümeyyiz çocuk ile kendine peygamberin daveti ulaşmayan kimsenin imanları sahih değildir ve dinsizlik ve şirklerinden dolayı da sorumlu olmazlar, diye fikir beyanında bulunmaktadırlar. Çünkü eş'arilere göre, akıl bir şeyin güzelliğini de, çirkinliğini de kavrayamaz ⁶⁰.

İbnü'l-Hümâm (Ölm. 861/1456)'ın açıklamasına göre, bu konuda, hanefilerden Buhârâ İmamı eş'ariler gibi düşünmekte, Semerkant âlimlerinin hepsi, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin fikrini benimsemektedirler. İslâma girmenin ve mükellef olmanın ne demek olduğuna akli eren mümeyyiz çocuğun imanının geçerli olduğunu kabul eden hanefilere göre, bu çocuklar için müslüman olan yakınları arasında mirâs ve İslâmın dünya ve ahiret ile ilgili diğer hükümleri uygulanır ⁶¹.

İbnü'l-Hümâm, "el-Musâyere" sinde Şâfi'i âlimlerinin bu konudaki çeşitli görüşlerine ayrıntılı bir biçimde yer vermektedir ⁶².

4- İrade-i Cüz'iyeye (İhtiyâr-ı Cüz'iyeye, Hür İrade)

Bilindiği üzere insanlardan meydana gelen faaliyetler, bir bakıma göre, iradî ve zarurî olmak üzere iki kısımdır. Elbette iradî faaliyet, kasıtlı, niyetli, gayeli, dinamik bir faaliyet olup, birbiriyle çatışan temayüller arasında düzenlemeler yapar, engellere karşı koyar, yüksek seviyede çaba sarfeder, seçimde bulunur ve karara varır. Hiç şüphesiz insan, iradî fiilleri dolayısıyla muhakeme olunmakta ve sorumlu tutulmaktadır. Zihni fonksiyonlarımız ve duygularımız,

⁵⁹ İzmîrî İsmail Hakkı, Felsefe, Kelâm Sebîlû'r-Reşâd, Sayı 283, s.357; Krş, İbrahim el-Baycûrî, Haşiyet el-Musemmât bi Tuhfetil-Murid, ala Cevhereti't-Tevhid, el-Matba'atu'l-Ezheriyye, Mısır, 1345h./1926 M, s. 18.

⁶⁰ İzmîrî İsmail Hakkı, Felsefe, Kelâm, Sebîlû'r-Reşâd, Sayı 283, s.357.

⁶¹ İbnü'l-Hümâm, Kitâbu'l-Müsâyere, s.166-168.

⁶² Bak. aynı yery.

şahsiyetimizin oluşmasında ve ferdî birliğimizde en önemli etken olan irademizle tamamlanmaktadır. İnsanın fikirleri ve duyuları sorumluluğa sebep oluyorsa, bunun nedeni onun meydana gelmesinde kendi rolü ve iradesinin bulunmasındandır. Esasında ahlâkın temeli de beşerî iradedir. İyi ahlâklı bir insan denebilmek için yalnız fazileti sevmek yetmez, fakat onu bizzat iradî olarak hayatında uygulamak ve yaşamak gerekmektedir. ⁶³

İnsan zihni her zaman tek bir fikirle karşı karşıya gelmez, iki fikir veya çeşitli eğilimler karşısında bulunabilir. İşte irade, bu çatışan fikir veya eğilimler arasında kendini gösterir. O fikir veya eğilimler arasında kendi kendine müzakerede bulunur, neticede bir fiili işlemeğe karar verir ve onu icrâ eder. Demek ki iradî fiilde, düşünme, karar verme ve icrâ safhası gibi safhalar vardır. Tabii bu safhalar, bazan göz yumup açincaya kadar bir zamanda geçer.

Şüphesiz bu durum, iradî bir fiili işlemeye karar verdiğimiz zaman cereyan eder. Bazen bir fiili, işlemeye karar verdiğimiz gibi terk etmeye de karar verebiliriz. Meselâ bu pazar günü çocuğuma matematik dersi çalıştırmayı düşünüyordum, dinlenmeyi tercih ettim.

Şunu da unutmamak gerekir ki irâde mümkün olan şeylerle ilgilidir. İnsan mümkün olmayan bir şeyi irâde edemez. Böylece irâde, arzu ve emelden farklıdır. Arzu ve emelin sınırı yoktur. İnsan, elinde olmayan bir şeyi, hatta mümkün olmayan bir şeyi bile arzu edebilir. Aynı şekilde insan, gerçekleştiremeyeceği sonsuz emellere sahip olabilir.

a) İrade ve İhtiyârın Tanımı :

İrâde, Türkçe'de istemek, dilemek, talep etmek manalarına gelir. Nefsin, birşey hakkında yapılmalıdır, yahut yapılmamalıdır diye hüküm vererek ona meyl etmesidir. "Meşiet" de ıstılâhda irâde manasındadır. Ancak lûgat yönünden aralarında fark vardır. "Meşiet" varlığın ismi olan "şey" den alınmış olup icâd anlamındadır. "İrâde" ise "talep" demektir. İrâdenin zıddı "kerâhet" (istememe) tir. İhtiyâr, en iyi olan şeyi talep etmek ve işlemek demektir. İhtiyâr, "hayr" dan türemiş olup, birçok şeyler arasından en hayırlısını seçmek anlamındadır. İhtiyârın zıddı "icâb" (vacip kılmak, lâzım gelmek,

⁶³Emile Boirac, Felsefe yahut Hikmet-i Nazariye, Birinci Kitap, İlm-i Ahvâl-ı Ruh, Mütercimi; Mehmet Emin, Dersaadet, İstanbul, 1330h., s.281 vd.; Ord.Prof. M. Şekip Tunç, Psikolojî dersleri (Terbiye Bakımından) İstanbul, 1950, s. 107 vd.

vâcip olmak) tır. Şu halde "ihtiyâr", "irâde" den daha hususî (daha şümûlsüz) dir. Çünkü irâde, bir nevi meylden ibâret bulunurken, ihtiyâr tercih ile beraber meyl anlamını içermektedir ⁶⁴.

S. Şerif el-Cürcânî'nin açıklamasına göre, mu'tezillenin çoğunluğu tarafından irâde, takdir edilen (maktûr) in iki yönünden birinde menfaat olduğuna itikâd etme veya zanda bulunmadan ibârettir, diye tanımlanmıştır. Yalnız onlardan bazılarına göre, tanımlanan bu itikâd etme ve zan irâde değil, sebep (da'tye) ismini alır; irâde bu itikâd etme ve zandan sonra meydana gelen meyldir. Nitekim irâdenin zıddı olan "kerâhet" de zarar itikâdı veya zarar zannı sonunda meydana gelen nefrettir. Demek ki mu'tezilenin bu grubuna göre, irâde itikâd veya zan cinsinden değildir.

Eş'arilere göre ise, irâde, takdir edilenin iki yönünden birinin vukû' bulmasını tahsis eden bir niteliktir ⁶⁵.

Mâtüridî âlimlerinden meşhur Sadru's-Şerî'a (ölm. 747 / 1346)'ya göre irâde fâilin onunla iki eşit taraftan (yapıp yapmamadan) birini diğerine tercih ve eşyayı tahsis kılınacak yönlerden birine mahsus kılma niteliğidir. İşte tercih ve tahsis kul tarafından meydana geldiği için cebr (fatalisme) söz konusu değildir ⁶⁶.

Şu halde irâde ikiye ayrılmaktadır : ⁶⁷

1- İrâde-i Külliye,

2- İrâde-i Cüz'iyeye.

1- İrâde-i Külliye: Cenab-ı Hak tarafından insanlara verilmiş bilkuve mevcut bir kudrettir ki insanın bütün mümkün olan fiilleri tercih etmek hâlinde ibaret bir niteliğidir. İşte bu irâde-i külliye'nin yaratılmış (mahlûk) olduğunda ihtilâf yoktur. Bütün cismânî ve ruhânî kuvvetler nasıl yaratılmış ise o da böylece yaratılmıştır.

2- İrâde-i Cüz'iyeye : İrâde-i külliye'nin muayyen ve tahsis olunmuş bir fiile yöneltilmesinden, sarf ve kullanılmasından ibârettir.

⁶⁴ Ebu'l Bekâ, Külliyyât, 2. Tabı, Bulak-Mısır, 1281 h., s.22,28; Krş. Georges L.Fonsegrive, Mebâdi-i Felsefe'den Birinci Kitap İlmü'n-Nefs, Mütercimi : Ahmed Naim, İstanbul, 1331h., s.420 (Müt. dipnot,1) vd., s.424 vd. (Müt. Dipnotlar).

⁶⁵ Şerif el-Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, Matbaa-ı Amîre, İstanbul, 1239h., s. 289.

⁶⁶ Sadru's-Şerî'a, et-Tavdih, İstanbul, 1310h., I; s.354.

⁶⁷ Seyyid Bey, Usûl-ı Fıkıh Dersleri, İrâde, Kaza ve Kader, Dersaadet, Kader Matbaası, 1338h., s.16-17; Abdullatif Harputî, Tenkihu'l-Kelâm fi 'Akâid-i Ehli'l-İslâm, Dersaadet, 1330h., s.240; İzmirli İ.Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm,II, s.202-03.

Bu yönelmeye, sarf ve kullanmaya "*azm-ı musammam*" (dönmemek üzere verilen kesin karar) tabir olunur. Bu bir itibârî husustur. "*Hal*" tabir olunur. Bu gibi haller, nefis ile ilgili kalbi hakikâtlardan olmakla beraber, dışarda varlığı olmadığı için ne var, ne yokturlar. Ona "*irâde-i cüz'iyeye*" ve "*kesb*" ismi verilir, bazen de "*kasd*" ismi verilir⁶⁸. İrâde-i cüz'iyeye hanefiler "*ihhtiyâr*" ismini verirler. el-Eş'arî ise "*kesb*" ismini tercih etmiştir. Doğrusu "*ihhtiyâr*" ve "*kesb*", tek ibâre ile beyân edilen iki tâbirdir⁶⁹.

"*Küllî*", çok fertlere şümülû (kapsam) olan şey demektir. "*Cüz'î*" ise, belirlenen bir şeye tahsis olunan anlamındadır. Meselâ insan, "*küllî*" dir. Ahmed, Mehmed gibi fertler "*cüz'î*" dir.

Küllî irâde ile cüz'î irâde de böyledir. "*Küllî irâde*" bütün insanlarda kuvve halinde mevcut, bütün mümkün olan yönlere şümülû vardır. Ne zaman belli bir fiile ilişkisi (taalluku) olursa, o zaman ona "*irâde-i cüz'iyeye*" denir. Şu halde "*irâde-i cüz'iyeye*", kuvve halindeki irâdenin belli bir işe sarf ve kullanılması demektir. "*irâde-i cüz'iyeye*", "*kasd*", "*azm*" ve "*ihhtiyâr*" kelimeleriyle ifade edilen manadır.

Fiilin icrâsıyla ilgili içimizde verdiğimiz bu kesin karar konusunda geçen bu tabirler, kelâm kitaplarında çoğu zaman eş anlamlı kullanılırken bazen aralarında ince farkların bulunduğu da görülmektedir. Onların burada kısaca tanımlanmasında fayda olduğuna inanmaktayız.

Kasd : Bir nesneye yönelmek, azm ve ahenk eylemektir. Kasdedilen fiilde yapılması yönüne yönelinen fiil demektir.

Azm ve azîmet : Bir işi yürütmeğe ve ele geçirmeğe kalbin bağlanmasıdır. Azm, kesin (cezmi) irâde manasındadır.

Niyet : Kalbin bir faydayı çekmek veya bir zararı uzaklaştırmak için bir maksada uygun gördüğü şeye meyil ve yönelmesidir.

Tasmim : Bir işe yahut bir nesneye kesinlikle dönmemek üzere doğru azîmet ile azmeylemektir⁷⁰.

b) Eş'arî "*Kesb*", Mâtürîdî "*ihhtiyâr*" Lafzını Tercih Ediyor:⁷¹

68 Ebu Sa'îd el-Hâdimî, Risâletü Besmele, Matbaa-ı Amire, 1303h., s.48; Seyyid Bey, Usûl-ı Fıkıh Dersleri, s.15.

69 Ez-Zebidî, İthâfu's-Sâdet..., II, s.166.

70 Bu deyimler için bak., er-Râğib el-İsfahânî, Müfredât; Mütercim Asım Efendî, Kâmûs, Ebu'l-Bekâ, Külliyyat; et-Tehânevî, Keşşâfu Istilâhâtü'l-Funûn'daki ilgili maddeler.

71 ez-Zebidî, İthâfu's-Sâdet..., II, s.166.

Eş'âriiler, insanda irâdenin bulunduğunu kabul ederek Cebriye'den ayrılmaktadırlar.

Ancak onlar, insanın kudret ve irâdesinin fiile tesirini inkâr ettikleri için neticede Cebriye ile birleşmektedirler. Eş'âriilere göre, kudret ve istitaat denilen şey, insanda fiil ile beraber meydana gelir. Fiilden önce insanda kudret bulunmamakta; Cenab-ı Hak tarafından insanda kudret yaratılır yaratılmaz, fiil de meydana geliyor, insan bu kudretle o fiili yapıyor. Fakat bu kudretin fiilin meydana gelişinde hiç bir tesiri yoktur. Kudret de fiil de Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanın ne kudrete, ne fiile hiçbir tesiri olmaz. Sadece "kesb" i vardır. İşte bu kesbden dolayı insan sorumlu tutulmaktadır.

Aslında fiilin meydana gelişinde tesiri olmayan kudret ve irâde kabul etmekle, "kesb" in varlığından söz etmenin hiçbir manası kalmıyor. Eş'âriiler, Kur'an-ı Kerim'de insanın fiilleri kendilerine isnâd edildiği ve "kesb" ifadesi bulunduğu için insanda "kesb" in varlığını kabul etmişlerdir. Bu cümleden olarak Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmuştur: "*Herkesin kazandığı iyilik kendine, işlediği fenalık yine kendinedir*"⁷². Eş'âri'ye göre, "kesb", araştırılması çetin ve dakik bir meseledir. Bu yüzden şöyle bir darb-ı mesel vardır: "*Bu, Eş'âri'nin kesbinden daha dakik (ince) bir meseledir.*"⁷³

Mâtürîdiler , eş'âriilerin bu fikirlerini kabul etmezler. Buna "*vasıta olan cebr*" (cebr-i mutavassıt) ismini verirler. Eş'âriiler, Cebriye gibi doğrudan doğruya cebri kabul etmiyorlar. Bilineceği üzere Cebriye mezhebine göre, insan için hiçbir irâde hürriyeti yoktur. Yani insanın ne fiili, ne kudretli, ne de ihtiyacı vardır. Böylece onun tesiri ve kesbi de yoktur. İnsanların hareketleri, cansızların ve bitkilerin hareketleri gibidir. Kuldan meydana gelen bütün fiiller ıztırârîdir. Fiillerin insana nisbeti, mahalline nisbettir. Yoksa falline nisbet değildir. "*Nehir aktı*", "*ağaç meyve verdi*" derken bu fiiller onlara mecazi olarak isnâd edilmektedir, yoksa gerçekten bu fiilleri yaptıklarından dolayı değildir⁷⁴. Oysa eş'âriiler, insanda kudret ve irâde olduğunu kabul ediyorlar, fakat bunların fiilde tesirini inkâr ettikleri için dolayısıyla cebre düşmüş oluyorlar.

⁷² Kur'an, II / 286.

⁷³ Ebû Uzbe, er-Ravzatu'l-Behtıyye, s.26; ez-Zelûdî, İthâfı's-Sâdet..., II, s.166; Seyyid Bey, Usul-ı Fıkıh Dersleri s.10-11.

⁷⁴ Muhammed el-Akkırmânî, Ef'âl-ı İbâd ve İrâde-i Cüz'ıyye, Süleymâniye, Hacı Mahmud, 1494 Vrk.2b.; Şeyh İbrahim b. Mustafa el-Halebi, el-Luma'..., Matbaatu'l-Anvar, el-Kahire, 1358h./1939m. s.45; el-Mercanî, Şihaburdin Harun b. Bahaüddin, K. el-Hikmeti'l-Bâlgatı'l-Cenniyye fi Şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye, Kazan, 1356h., s.45.

Mâtürîdî , "ihtiyâr" lafzını tercih etmiştir. Çünkü bu ifâdede insanın kudretinin varlığını bildirmek söz konusudur⁷⁵. Mâtürîdilere göre, insanın Allah tarafından yaratılmış olan külli irâdesi vardır. İnsanın belli, cüz'î bir fiile ilgisi olan cüz'î irâdesi, külli irâdesinin bir şubesidir. Külli irâde, bir işin yapılmasını ve terk edilmesini veya başka bir deyimle bütûn mümkün olan fiilleri tercih etmek niteliğini hâiz olduğu için küllidir. İşte bu, insanda kuvve halinde mevcuttur. İnsanda bulunan bu külli irâdede birçok cüz'î ihtiyârlar (seçenekler) vardır. Bunların karar yeri kalb olduğu için "külli-irâde" yerine "kalbî irâdeler " de denir. Cüz'î irâde, bu külli irâdenin belli, özel bir fiile yönelmesi, sarf edilmesi ve kullanılması olmuş oluyor. Bu cüz'î irâde, başlangıç itibarıyla Allah tarafından değil, bilakis kul tarafındandır. O hariçte mevcut olmadığı için onun yaratıcısının kul olması gerekmez. Çünkü yaratık (mahlûk), hariçte var olana denir⁷⁶. Cüz'î irâde, kesb, kasd, azm, ihtiyâr kelimeleriyle ifâde edilen şey, doğrudan doğruya kul tarafından meydana geliyor. Yoksa Cenâb-ı Hak tarafından yaratılmış olduğu kabul edilse, o zaman insanların ihtiyârları da ıztırası olmuş olur ve dinî emir ve yasakların manasızlığı ortaya çıkar. Halbuki biz ıztırası hareketlerimizle ihtiyârî hareketlerimiz arasında farklar olduğunun bilincindeyiz. Meselâ elimizi istediğimiz zaman kaldırabildiğimizi, kalbimizin, nabzımızın, irâdemiz dışında hareket ettiğini biliyoruz. Şu halde bizde tesiri olan bir kudret, tercih edebilen bir irâde vardır. Böylece mâtürîdiler, eş'ârielerin tesiri olmayan kudret ve irâde anlayışından farklı düşünürler.⁷⁷

Mâtürîdiler, sorumluluğa sebep olan cüz'î irâdenin varlığına şu ayet-i kerimelerin delâlet ettiğini nakledeleler:⁷⁸ *"Bir millet, kendi özünü değiştirmedikçe, bozmadıkça, Allah da onun halini değiştirmez, bozamaz."*⁷⁹ *"Allah bir kavme ihsan ettiği nimeti, o kavim kendi gidişatını değiştirmedikçe ve bozmadıkça, (o nimeti ellertinden almaz), o nimeti bozamaz"*⁸⁰; *"Bunlar, Allah'a ve ahirete inanmış, Allah'ın onlara verdiğinden harçetmiş olsalardı, kendilerine ne zarar gelebilirdi?"*⁸¹; *"Kendini levmeden (kıyanan) nefsi de şahit*

75 ez-Zebidî, İthâfu's-Sâdet..., II, s.166; Krş. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, K. et-Tevhid, s.239,256,270-71.

76 Ebû Saîd el-Hâdimî Berikat, Mahmuduyye fi Şerhi Tarikât Muhammedtiyye, II, s.185.

77 Seyyid Bey, Usul-Fıkıh Dersleri, s.13.

78 Ebû Sa'id el-Hâdimî, Bârikat Mahmuduyye fi Şerhi Tarikât..., II, s.185;

Şeyhzâde, Abdurrahman b.All; Nazmu'l-Ferâid, s.53-54

79 Kur'an, XIII/11.

80 Kur'an VIII/53.

81 Kur'an, IV / 39.

tutarım⁸². Eğer kul, fiilinde mecbur olsaydı, bu kınamalar, serzenişler doğru olmazdı. Gâlip olan şer seçeneği bulunduğu anda, Allah'ın tevfiği ve inâyeti olmasaydı, insanın şeytana tabi olacağını, şu ayet-i kerime bildirmektedir: "Allah'ın inâyeti ve estrgemesi olmasaydı azınız hariç olmak üzere, şeytana uyardınız."⁸³

c) İrâde-i Cüz'iyeye Yaradılmış mıdır ?

Mâtürîdiler de, eş'ariler de insanın "kâsıb", Allah'ın yaratıcı (Hâlık) olduğunu kabul etmekte birleşirler. Ancak eş'ariler, "cüz'î irâde" nin yani "kesb" in yaratılmış olduğunu söylerken mâtürîdiler onun yaratıldığını kabul etmezler.

Mâtürîdilerce, eğer cüz'î irâdenin yaratıldığı kabul edilecek olursa, o zaman insan kendi kudretini sarfetmek mecburiyetinde kalır, neticede cebre varır. Böylece ilâhî emir ve yasakların manasız (abes) olması lâzım gelir.

Eş'arilerin Mâtürîdiler aleyhine şöyle bir itirâzları olmuştur. Eğer "cüz'î irâde" Allah tarafından yaratılmayıp da sırf insanın fiilîyle meydana gelirse, insanın onun "yaratıcı" sı olması gerekir. Bu ise "Her şeyi yaratan Allah'dır"⁸⁴ ayet-i celilesine aykırıdır.

Mâtürîdiler, buna iki şekilde cevap vermişlerdir. Birincisi : Evet "Her şeyin yaratıcısı Cenâb-ı Hak'tır". Fakat irâde-i cüz'iyeye şey değildir. Çünkü "şey" diye, hariçte var olana denir. İrâde-i cüz'iyeye ise mevcut değildir. Bu yüzden onun yaratıcısının kul olması lâzım gelmez. Çünkü "irâde-i cüz'iyeye" "irâde-i külliye" nin bir fiile ilişkisi (taalluku) nden ibârettir. Nefiste varlığı söz konusu olmakla beraber hariç varlığı yoktur. İnsanda meydana gelen bu gibi şeylere "hal" denir ki itibârî bir şeydir. Ne vardılar, ne de yoktular⁸⁵. Bunlara yaratma fiilinin ilişkisi düşünülemez. Yaratma, hariçte varlığı olan şeylere taalluk eder. Bu yüzden irâde-i cüz'iyeye yaratma taalluk etmez.

İkincisi : İrâde-i cüz'iyenin insanın kendi eseri olduğu apaçıktır. Bunun için "Her şeyi yaratan Allah'dır." gibi ilâhî yaratmanın bütün şeylere şâmil olduğunu gösteren şer'î nasların umûmundan "irâde-i

82 Kur'an, LXXV / 2.

83 Kur'an, IV / 83.

84 Kur'an, XIII / 16.

85 Sadru's-Şer'îa, et-Tavdih, I, s.353; İsmail Gelenbevi, Hâşiye 'Ale'l-Celal, Matbaa-t Amire, 1308h., s.211.

cüz'iy'e" yi çıkarmak ve binaenaleyh o umûmları "irâde-t cüz'iy'e" den başka şeylere tahsis etmek zarûrûdür. Aksi takdirde insanların kendi fill ve hareketlerinde mecbur olmaları gerekir. Bundan da emir ve yasağın, sevap ve cezanın, sorumluluğun kısaca bütün dinî yükümlülüklerin manasız ve batıl olduğu neticesi çıkar.⁸⁶

d)İhtiyârî Fıllın Tahlili ve İnsanın Sorumluluğu:

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi insan, irâde sahibi olduğunu, beşerî bilinci (şuuru) sayesinde anlamaktadır. Meselâ masamda duran çantamı istediğim zaman kaldırayabileceğimi, nabzımın, kalbimin atışının ise benim irâdemim dışında cereyan ettiğini biliyorum. Her hangi bir işim için farklı seçenekler karşısında olduğumu ve bunlar arasında irâdenin, zekâ, düşünce, muhâkeme, cehit gibi ruhumun birçok kabiliyetlerinden yararlanabileceğini düşünüyorum.

Şimdi biz, ihtiyârî (seçenekle ilgili) fıllımızın icrâ anına kadar geçirdiği çeşitli anları incelemeye çalışalım. Meselâ bir pazar sabahı evimde dinlenirken bir arkadaşımın teklifi ile veya kendi kendime zihnime evden çıkıp bir kır gezintisi yapma fikri geliyor. Bu fikirle birlikte kır gezintisinin vereceği açık ve temiz hava tadı, bunun yanı sıra soğuk alma, yorgunluk v.b. düşünceler de kendini gösteriyor. Zihnim, bu işi (kır gezintisini) yapma veya terk etme gibi bir durum karşısında kalıyor. Teşvik edici ve engelleyici sebepler arasında karşılaştırmalarda bulunuyor. Neticede bu düşüncelerden birisi ağırlık kazanıyor ve kısa bir tereddütten sonra fıllın işlenmesine veya terkine kesin karar (kasd, azm, niyet) veriyor. Bütün bunlar içimizde cereyan ettiği için İ. Birgivi'nin tabiriyle kalbî istekler (irâdât) dir.⁸⁷

Fransız müelliflerinden G.L. Fonsegrive, ihtiyârî fıilde beş ân (zaman) ın olduğunu kaydetmektedir:

Birincisi Bir fıllın zihnimizde tasavvuru, ikincisi fıllın lehinde ve aleyhindeki nedenlerin tasavvuru, üçüncüsü sebeplerin (tereddütlerin) mukâyesesi, dördüncüsü kasd ve azimeti içeren hüküm veya başka bir deyimle tercih, besincisi fıllın gerçekleşmesidir. Adigeçen düşünûre göre bu beş ândan, birinci, ikinci, üçüncü ve besinci ânlarda ihtiyâr yoktur. Yalnız fıllın dördüncü ânında yani bir

⁸⁶ Seyyid Bey, Usûl-ı Fıkoh Dersleri, s.14-15,140vd.; Krş. İbn Hümâm, el-Musâyere, s.110 vd.; İbn Haldun, Mukaddime, Müt. Ahmed Cevdet, Takvimhâne-i Amire, 1277h.,III, s.69.

⁸⁷ Ebû Sa'îd el-Hâdimî, Berikât..., II, s.185.

tarafın tercih edilerek azm edildiği anda bulunabilir.⁸⁸

İslâm bilgileri de daha önce bu konuda benzer açıklamalarda bulunmuşlardır. Meselâ Şihâbüddin Harun b. Bahâiddin el-Mercânî (Ölm.1306 / 1889), Akâid Şerhi'nde, ihtiyârî fiilde dört ânu zikreder: Birincisi fiilin tasavvuru, ikincisi fiilin faidesi, üçüncüsü fiilini varlığını irâde etme, dördüncüsü insanın organlarına emanet edilmiş olan kuvvetlerin sarfedilmesiyle fiilin elde edilmesi (tahsili) ve kazanılması (kesbi) dir.⁸⁹

Abdullatif Harputî (Ölm.) de, bir fiilin icrâsından önce insanın kalbinde beş aşama (mertebe) nin bulunduğunu bildirir: Birincisi kalbe arız olan endişe (hâcis), ikincisi kalbe arız olan endişeden sonra kalbe meydana gelen fikr (hâtır), üçüncüsü fiili işlemek ve terketmekle tereddüt olunan mukayese hâli (hadis-i nefis), dördüncüsü fiil ve terkde tereddütten sonra bir tarafı tercih olunan cehdetmek (hemm) aşaması, besincisi tercih olunan tarafı kuvvetli cehd manasına olan azm (kesinlik) aşamasıdır. Bu vazgeçme ihtimâli olmayan azme "azm-ı musammam" denir. "Azm-ı musammam" aşaması kalbe gelen aşamalardan fiile yakın son aşamadır. "Azm-ı musammam" aşamasında insanların kasd ve irâdelerinin rolü (medhalî) vardır. İşte bundan dolayı insana mükâfaat ve ceza gerekmektedir.⁹⁰

Bu madde ile ilgili olarak fikirlerimizi özetlemeye çalışalım: Allah, insanlara fiil ve hareketlerini tayin edecek kudret ve irâde vermiştir. Böyle bir kudret ve irâde verilmemiş olsaydı, Allah'ın emir ve yasaklarının, insanın sorumlu tutulmasının, cezâ ve mükâfaat görmesinin manası kalmazdı. Bu durum aynı zamanda Allah'ın adâlet ve hikmetine de aykırı düşerdi. Bir yerde yükümlülük varsa, orada irâde, fiilin seçimi ve kudretin sarfı da söz konusudur.

Şu halde Allah, insana bütün mümkün olan fiilleri tercih etme niteliği olan bir külli irâde vermiştir. Bu, Allah tarafından yaratılmış, insanda kuvve halinde mevcuttur. İnsanın "kesb", "ihtiyâr" ve "irade-i cüz'tiye" sı ise, külli irâdenin belli ve özel bir fiile yönelmesinden ve sarfından ibârettir. Bu yönelmeye, sarf ve kullanmaya "azm-ı musammam" (vazgeçilmeyen kesin karar) denir ki, bu, hâl ve itibârî bir husus olduğu için mâtûridilere göre

⁸⁸ Georges L. Fonsegrive, Mebâdi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs, Müt. Ahmed. Naim- s.430-36.

⁸⁹ el-Mercânî, Şihâbüddin Harun b. Bahâiddin, K.el-Hikmetu'l-Bâligati'l-Cenniyte fi Şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye, s.43.

⁹⁰ Abdullatif Harputî, Tenkûhu'l-Kelâm..., s.240.

yaratılmamıştır.

İnsanın sorumluluğu "cüz'î irâde" sını kullanmasından kaynaklanmaktadır. Buna bilincimiz (şuurumuz) açıkça şahitlik etmektedir. Meselâ ben önce elimi kaldırmak istiyorum, sonra kaldırıyorum. Böylece benim "cüz'î irâde" m (tercihim) hareketin sebebidir. Demek ki küllî irâde, çeşitli eğilim ve fikirlerin çatıştığı yerde bulunmakta, neticede bu eğilimlerden birini tercih (ihtiyâr) etmemiz, bizim "cüz'î irâdemiz" veya "kesbimiz" olmaktadır. İşte bizim fiilimizin meydana gelmesindeki rolümüz, bu tercihtir. Sorumluluğumuz da bu tercihe dayanmaktadır. İnsanın küllî ve cüz'î irâde sahibi olduğuna şu ayet-î kerime en büyük delildir: "Allah size dilek vermeseydi, siz dileyemezдіңiz."⁹¹

Devamı Var

NOT : İrâde konusunda daha geniş bilgi sahibi olmak isteyenlere şu eserler tavsiye olunur. Prof.Dr. Necati Öner, İnsan Hürriyeti, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1982; M. Saim Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdi, İstanbul, 1980; Yusuf Ziyaeddin Eرسال (Ezberi), Vahiy ve Risâlet, Ankara, 1960, s.52-67; Doç.Dr. M. Salt Yazıcıoğlu, Mâtürîdi Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1988, C.XXX, s.155-169 Georges Gurvitch, Sosyal Determinizm'in çeşitleri ve İnsan Hürriyeti, çeviren: Nurettin Şazi Kösemihal, İstanbul, 1958.

⁹¹ Kur'an, LXXVI / 30; LXXXI / 29.